

Déri Balázs

A liturgikai kutatások jelentősége és interdiszciplináris összefüggései

A liturgiatudomány (van, aki szinonimaként használja a liturgika terminust — ld. majd később) a liturgiára, vagyis a történetileg sok szálon összefüggő zsidó és keresztény (tradicionális, szabályozott, azaz hosszú ideig, akár szakaszokban, nagyrészt azonos előírásrendszeren alapuló) *istentiszteletre* vonatkozó tudományos reflexió, tudományos diszciplína.

Déri Balázs (Budapest) zenetudós, klasszika-filológus, középkorkutató, az ELTE BTK Latin Tanszékének tanszékvezető, Vallástudományi Tanszékének mb. tanszékvezető egyetemi tanára és Vallástudományi Központjának igazgatója.

Már ez a szándékoltan túlsúfolt tételmondat is kérdések özönét indítja el. Csak pár közülük.

Mi a liturgia? Mi liturgia — és mi nem? Ide tartozik-e más vallások istentiszteletének tudományos vizsgálata, tehát a liturgiatudományba beletartozik-e a világon valaha volt s ma is létező vallások istentiszteleteinek vizsgálata? (Angolul találkozni a *Hindu* vagy *Muslim Liturgy* kifejezésekkel is!) Vagy ezekkel valamiféle általános ritualisztika foglalkozik? És ide tartozik-e a pót-vallási, illetve a polgári rituálék vizsgálata? Vagy azok egy általános ritológia illetékességi körébe tartoznak, s az talán az antropológia részterületének tekinthető?

S mindjárt megkérdezhetjük, hasonlóan az *irodalomtudomány* vagy *irodalomtudományok*, ill. a *vallástudomány* vagy *vallástudományok* tudományrendszertani vitájához: vajon a *liturgiatudomány* valami egységes diszciplína — leszámítva, hogy a különböző vallások, szorosabban a zsidó és a keresztény vallás felekezetei szerint külön liturgiatudományok vannak (azok belső tagozódásával), tehát pl. van haszid és reformzsidó, s van anglikán liturgika, ez utóbbi a keresztény liturgiát anglikán nézőpontból vagy az egyetemes anglikán egyház liturgiáját tárgyalja, s hasonlóan: kopt, presbiteriánus vagy bizánci orthodox liturgika, s akkor e legfeljebb felekezeti elszíneződésekkel tagolt, de mégiscsak egységes zsidó és keresztény liturgiatudományok részterületei vannak, vagy inkább *liturgiatudományok* léteznek (s persze azoknak felekezeti részterületei), mint, mondjuk, liturgika, liturgiátörténet, liturgikus teológia, összehasonlító liturgiatudomány, olyan természetes és szükséges határátlépésekkel, mint egyházzene-tudomány, templomépítészet-tan, keresztény ikonográfia, stb., hiszen ezek rendre a liturgia mint összművészeti képződmény egy-egy alkotórészeivel sajátosan foglalkoznak, olyan értelemben is, hogy ezek egyszersmind a zenetudomány, az építészet, a művészettörténet stb. részei?

Induljunk ki az egyszerűség kedvéért egy olyan, időben és helyileg jól körülhatárolt liturgiátörténeti periódusból, amely a keresztény istentisztelet körvonalainak kialakulásától, vagyis Európában és a Mediterráneum érintkező világában a késő antikvitástól kezdve tart a szekuláris gondolkodás túlsúlya által még nem érintett korok vagy vidékek liturgiáig azokban a vallásfelekezetekben, melyeket különböző radikális reformok s más válságjelenségek (pl. genocídium) nem (nem túlzottan, nem sokáig) érintettek! Válasszuk ki, mondjuk, a késő gótikát! Kit, mit érint, az élet mely területeire terjed ki a liturgia, ez a közösséget és az egyént a maga egészében, a teljes személyiséget életideje jelentős részében megszólító, más oldalról nézve az emberi és az anyagi erőforrásokat jelentős mértékben igénybe vevő, összművészeti alkotásrendszer?

Az istentiszteletben, a liturgiában elválaszthatatlanul vagy legalábbis nem egymástól függetlenül működnek együtt a verbális és a nem-verbális kommunikáció különböző területei: a szó (leginkább énekelt, zenével kísért vagy zenével csak részben helyettesített módon, továbbá írásban vagy anélkül), a látvány (az épülettől kezdve annak mindennemű berendezéséig és díszítéséig, másfelől a táj, melybe mindez illeszkedik) és a mozgás (az arckifejezéstől a testhelyzetváltoztatáson, keresztvetésen és az áldó gesztuson, meg a vonuláson és körmeneten át az etióp liturgikus táncig). E szó-, látvány- és mozgásegységnek szereplői vannak, akik a társadalom különböző csoportjaihoz tartoznak; sőt a rendszeres, szabályozott közösségi istentisztelet és az azon túli egyéni vallásos, ill. liturgikus jellegű cselekedetek is sajátos kölcsönhatásban működnek, így a nagyliturgia, a naptár szerint rendszeresen ismétlődő, előírt liturgia határvidékein ott vannak a kisebb közösségek és az egyén napszakokat, családi és más eseményeket megszentelő paraliturgikus cselekvései, szokásai. A legfőbb méltóság beiktatása, a királykoronázás ebben a korban ugyanígy nem egyszerűen a társadalmi rituále egy kitüntetett alkalma, hanem liturgikus aktus, s hasonló ehhez pl. egy tímárcéh oltárállítása és az annál tartott, polifon zenével ékes istentisztelet, továbbá a jobbágytól a polgáron át a királyig az emberélet fordulójának megünneplése a születéstől a házasságkötésen át a halálig, templomi-istentiszteleti közösségben vagy azon kívül.

Nehéz ma erről beszélnem egyetemi hallgatóknak, amikor az én rövid életidőmben társadalmi méretekben szűnt meg olyan közösségi aktusoknak egész sora, amelyek lényegükben akár az ősemberig visszamenően a kultúra elsajátításának és továbbadásának folyamatosságában maradtak fenn, illetve kötnek-kötöttek minket az embernemzedékek végtelen sorához, míg akár énköztem és a mai 18–20 évesek közt is új, óriási szakadék van, amelyet valahogy kölcsönösen át kellene hidalnunk ahhoz, hogy megértsük egymást; hogy *ők* megsejtsék, ami még *én*nekem, csak pár évtizeddel idősebbnek is folyamatosan vagy sokszor átélhető adottság volt. Vegyük példának a zarándoklatot, a körmenetet, vagy a mindennapi, létfenntartó cselekvények előtti vallásos aktusokat! Gyermekkorom Pest környéki falujában, Tápiószőlőben a vallásüldöző, majd a vallást szűk korlátok közé szorító Rákosi-, illetve a Kádár-korban számos vallásos

szokás, pl. a halott melletti virrasztás annyira a mindennapok része volt, hogy nem csak a római katolikusok gyakorolták, hanem még saját neoprotestáns gyülekezetünk is. De a főváros közelségétől, a politikai elnyomástól, felekezeti (római katolikusok, pünkösdiel, baptisták, kevés református) és nemzetiségi-nyelvjárási (déli palóc, tót és „gyüttment”) megosztottságtól megzavart Tápióvidéki közeg helyett most inkább egy évente egyszer, de akkor intenzíven megtapasztalt kisvilágot írok le, mert a vallás esztétikai megtapasztalásának túlsúlyával végső soron annak hatása bizonyult rám az erősebbnek. Apai nagyszüleimnek hosszú éveken át csak külön engedéllyel megközelíthető, határsávbeli, kemenesháti aprófalujára gondolok, Döbörhegyre, ahová (s a szomszédba, a Sarlós Boldogasszony-napi szarvaskendi „bucsurá”) évente egyszer látogathattunk —elszármazott apám szemszögéből— „haza”. Szemem előtt van ma is, ahogy vásár- és ünnepnapokon a poros utakon (aszfalt még sehol nem volt) a szarvaskendi evangélikusokat leszámítva homogén katolikus aprófalvak hívei hosszan elnyúló sorokban siettek dombon-völgyön az érett gabonátáblák közt és erdőben a központi, nagyobb falu templomába. A betegek, aggastyánok és a párttagok kivételével mindenki, ünneplőben. Leírhatatlan benyomást tett rám, amint a misén a palástjában hajlongó és ki-be forduló pap az érthetetlen, de annál inkább *érzett* latin szövegeket kántálta és különös cselekedeteit s mormolását szinte végig az orgona és a népének kísérték. Egyik oldalt a nők ültek-álltak, a másikon a férfiak. A kivételezettek, jó hangú nagyapám és apám mellett én is, fönt az orgonánál. De még ennél is különlegesebb volt az ünnepi mise után a körmenet, lobogókkal és virágot szóró lányokkal. A falusiak egész évét és minden hetüket meghatározta a templom. Saját istenháza hiányában Döbörhegyen a helyi haranglábról szétterjedő harangszóra este nyolckor az egész falu elcsöndesedett, hogy elmondják az Úrangyalát. Nagyapám az asztalnál, nagyanyám a sparthelt előtt ül, —a vacsora félrehúzva—, teljes áhítatban... Sorolhatnám az ima más alkalmait.

A liturgia e kiterjesztett értelemben —határain elvékonyodva, szinte beleolvadva a profánba, vagy inkább átjárva azt— maga volt a teljes élet.

Valamiképpen ebből a saját élményvilágból kiindulva képzeltem el, képeztem meg magamnak az érett középkort, s abban a középkori ember találkozását a (saját kisvilágát alig befogadhatóan meghaladó) nagykulturával. 1977-ben, a latin (s a muszlim kultúra ismeretét adó iranisztika) szakot már 22 évesen befejezve —az ógörögből még hátravolt egy év— nem csak egy nyelvileg idegen szövegvilágba zuhantam bele, lényegében előképzettség nélkül, amikor a Magyarországi Középkori Latinság Szótárának szerkesztőségébe kerültem, hanem egy olyan világba is, amely —az említett vallási előérzeteken túl sok vonatkozásban— mégiscsak idegen volt. Nem is egykönnyen szoktam meg. Fontos volt nekem az otthonosság kialakulásában a középlatin szövegek —az úgy-ahogy már értett klasszikus ókorihoz képest— furcsa nyelvi formáinak, irodalmi technikáinak, történeti vonatkozásainak lassú, kínlódó, kudarcokkal megnehezített földolgozása éppúgy, mint a Schola Hungaricában eltöltött hét

formatív, sok mindent eldöntő évben, 28 éves koromtól kezdve a gregorián zenével, a középkori liturgiával való testközeli kapcsolat: a tudományos kurzusoknak is beillő évközbenei kóruspróbák is Dobszay Lászlóval és Szendrei Jankával s érzékeny kórustagok sokaságával, s heteken át az éjszakai hanglemzfölvételek az ócsai, román kori premontrei templomban. A gregorián egyszerűség és az érett reneszánsz polifónia lett máig saját kórusomnak is alaprepertoárja. Sokat jelentett a középkori építészet „bentlakó”, nem átlagos turista megismerése is mindenekelőtt Katalóniában, a vizigót, román, gótikus monumentális és apró templomok különös skanzenjében.

Hátra van a megalapozó élményekről szóló kitérő után, hogy azonosnak tekintem-e, vagy sem, a liturgiatudományt és a liturgikát. (Mindenesetre liturgiátörténetet mint összefoglaló tudományt semmiképpen nem mondok, mint ahogy az is elfogadhatatlan, bár nem példa nélküli, hogy a vallástörténetet tartják az igazán érvényes tudományos megközelítésnek s terminusnak a vallástudomány helyett. Innen a furcsa kettősség a bolognai szakmegnevezésekben...) Okkal vagy ok nélkül a *liturgikát* valamiképpen egyértelműbben egyházi diszciplínának érzem, s ezért nem alkalmasnak a civil közegben művelendő tudomány megnevezésére. (Nem valamiféle —egyébként szükségtelen— védekezésből!) Van, amikor, és vannak, akik inkább az aktuális (szorgalmazott, előmozdítani kívánt) liturgia gondozását (értelmezését, tervezését) értik alatta — pasztorálteológiai átgondolással, legföljebb némi történeti megalapozással. Máskor mások a liturgiatudomány (Liturgiewissenschaft, liturgics) szinonimájának értik. De talán azért is, mert úgy gondolják, hogy az egyházi szándékok szolgálatában kell (kellene) állniuk, vagy legalább ez adná a hasznosságát, tudós művelőinek hasznosságát, (lét)jogosultságát...

Ha tehát a liturgiatudomány oly összetett jelenséggel foglalkozik s annyi érintkező tudomány összehangolt működtetésére szorul rá, akkor egyes összetevőiben szükségképpen külön tudományok illetékesek? Ezek metszéspontjában, közös halmazában helyezkedik el ez a valamiféle tudomány? Valószínűleg igen. A verbális kommunikációt (ide értve rögzítését, az írást, és hordozóit is) és a nem-verbális kommunikációt vizsgáló valamennyi tudománynak, történeti és leíró-fenomenológiai módszereknek egyaránt illetékességük van a liturgia vizsgálatában, a rekonstruktív-szövegkiadó filológiától a nyelv- és irodalomtudományig (csakis a legmodernebb módszerekkel), a kommunikációtudományig, az építészettől és építészettörténettől el a művészettörténetig, a zenetudománytól a néprajzig és a színháztudományig, (az etiópokat illetően akár még a táncstudományig is), a szociológiától a dogmatikáig. (XVI. Benedek pápa katekizmusából látni, hogy a liturgia, mindenekelőtt a szövegei, a keresztény tanítás fontos forrásai is.) Vagy éppen a gyakorlati teológiáig... Furcsa, de igen sokszor e legutóbbi alá sorolják: gyakorlati teológiai tárgyak között sorolják föl, gyakorlati teológiai tanszékeken oktatják-kutatják. S ez az alárendeltség önmagában ugyanúgy mutatja a liturgia nem központi helyzetét az adott közösség életében és gondolkodásában, mint a tudományos diszciplína (litur-

gika, liturgiatudomány) erősen kívülről vezérelt, elvárásokkal körbekerített voltát. (Lehet, hogy sokkal inkább kellene *liturgikus teológiát* művelni a megfelelő intézményekben. De az az ő ügyük. Ránk a megfigyelő tudományos és azzal összefüggésben intézményszerkezeti osztályozás tartozik.)

A liturgiatudományt egyházi és „civil” tudományok metszéspontjában vélem tehát elhelyezhetőnek. De mindkét esetben a maguk törvényei szerint működő és működtetett tudományokéban. A fenomenológiai szemlélet kitüntetett érvényesítésével. Ma is jól emlékszem, hogy negyedéves piarista gimnazista korunkban neves hittantanárunk, Jelenits István atya a második órán — megvan az „apologetika” jegyzetfüzetem—a vallás jelenségének leírásához, de általános módszerként *is* ajánlotta a fenomenológiai megközelítést. E nagyszerű tanár révén megízleltük azt a módszert, „amely a jelenséget tudomásul veszi, mielőtt értékelné. Abból a meggyőződésből indul ki, hogy ha rögtön ítélek, akkor a dolgot nem tudom minden részletében tudomásul venni. A becsületes tudomásulvétel a lényeges. Nem, hogy mit jelent *ez* az életemben, hanem hogy *mi ez*, tehát fel kell függesztenem az elfogultságomat.” Ha ez követelmény (volt) egy, a teológia tudományos művelésére is felkészítő intézményben, még szerencsésebb közeget nyújt hozzá a civil egyetem, természetesen, ha más, szemléletszűkítő elfogultságokat nem táplál. (És a dolog összetettsége miatt a minél teljesebb interdiszciplinaritással.) A mai diákok hozzáállása? Sokéves tanári tapasztalatom szerint a legnehezebb nem a megfigyelendő tárgy valóságos idegenségével szembesülniük, pl. egy liturgikus terepgyakorlaton, hanem a legkülönbözőbb elfogultságaikat legyőzniük. Bevallom, egyre türelmetlenebb vagyok, amikor azt hallom: „Ez a liturgia nekem nem tetszik.” Nekem az ő korukban minden „tetszett”: valósággal megrészegített a Kiskörút menti evangélikus, zsidó, református templomok és az azoktól átkarolt katolikusok és a két orthodox templom liturgiájának sokfélesége.

A körülmények szerencsés összjátéka esetén az interdiszciplinaritás legkiválóbb terepe egy sokkarú, sokdiszciplínájú tudományegyetem. Ahol kézközelben vannak egy, az európai középkori és kora újkori latin liturgiát vizsgáló kutatóknak és kutatócsoportnak a szent nyelveket: latint, görögöt, hébert oktató tanszékek és azok, akiknek oktató-kutató tevékenységében komoly helye van a jelentős vallási hagyományok oktatásának; ahol művészettörténészek és régészek ugyanúgy érdeklődnek a szent tér leírásának problémái vagy az ikonográfia iránt és proxemikai megközelítéssel kísérlik meg értelmezni a romokat, kiálló csonkokat, akár csak a liturgiakutatók a romjaiban ránk maradt szöveganyagot; ahol a népnyelvű késő középkori szövegek átírásához azonnal akad szakértő segítség, akár olyan is, aki elolvassa nekünk a glagolita liturgikus kódex rubrikáit; van, aki gazdag középlatin szótári vagy magyar nyelvemlékes anyagot prezentál terminológiai kérdések megoldásához; egy másik kolléga értékeli, támogatja a digitális bölcsészeti technikák fejlesztését; ismét más a néprajzi vagy kulturális antropológiai irányú rítuskutatás eredményeit hasonló, de a liturgián túlmenő jelenségeket értelmező párhuzamként kínálja föl; és ne

feledjük az egyháztörténet és a köztörténet szilárd háttérét biztosító közép- és kora újkoros történészeket se. Kölcsönösen egymásra szorulunk: az előbbieket mind maguk is hozzánk fordulnak ilyen kérdéseikkel, és mindezek a szakemberek a maguk képei, romjai, szövegei értelmezéséhez „kollaborálásra” hívnak. S bár jó helyen vannak, ahol vannak, —nagyszerű a segítségük a kéziratok és ősnymtatványok őrzési helye közvetlen közelében is—, de még jobb lenne, természetesen, ha „kézközben” lennének a könyvtörténészek és paleográfusok, vagy a muzikológusok, egyházzene-történészek is.

De a világ nem ennyire kerek. Igaz, volt karunkon egy ideig rendszeres zenetudományi oktatás; egyik hajdani diákjuktól pár órát bölcsészdiák koromban én is vettem. Később, zeneakadémista koromban volt egy kósza kísérlet a zenetudományi képzés áthozatalára; lett is belőle nagy ribillió — jól emlékszem második diákkorom eme kínos szakaszára... Nem valósult meg, s jobb is: ahhoz, hogy a zenetudomány ne csak elméleti foglalatosság legyen, jobb, ha egy zenétől hangos közegben él a muzikológus. De hiszen itt is vannak a képviselői, személyes, kölcsönös kollegiális kapcsolatainkon keresztül. Ennek jele a LFZE Egyházzene Tanszéke, az ELTE BTK Vallástudományi Központja és az alapító keresztény és zsidó felekezeti közti intézmény, a Magyar Egyházzenei Társaság közösen jegyzett folyóirata, a *Magyar Egyházzene*, mely az egyházzenetudomány, a gregorianisztika, a protestáns himnológia, az organológia és a liturgiika/liturgiatudomány és liturgikus teológia egyik fontos magyar fóruma.

Igen, a tudományos besorolás mérlegelése után az amazt elég jól leképező egyetemi közeghez érkeztünk: itt vagyunk egyetemünkön, karunkon, és a mai kutatási beszámoló-konferencián. Itt, nálunk a Vallástudományi Központ keretében működő Liturgiátörténeti Kutatócsoportban, az ez év január 1-től működő Vallástudományi Tanszék határvidékén művelődik a liturgiatudomány, de nem magában árválkodva, hanem támogató közegben, konkrét segítő tudásokkal, jóindulatú érdeklődéssel, elfogadással körbevéve.

Élesítsük ki még egyszer a lényegi kérdést: hogy kerül a liturgiatudomány (Földváry Miklós döntése szerint eggyel visszalépve: a nyugati latin egyház közép- és kora újkori liturgiátörténete) a Bölcsészkarra, ha egyébként hagyományosan teológiai diszciplínának tekintik? Az is, amikor (teljes joggal) a belső nézőpont érvényesül, sőt akár a preskriptív, előíró cél a fontosabb. De a liturgia vizsgálata a vallástudomány része is kell legyen, amennyiben a liturgia a külső szempontból való vizsgálódás tárgya is lehet, a deskriptivitás, a leírás végigvitt céljával, de végig *empatikus* tárgyilagossággal. Éppen úgy, ahogy a vallási jelenség bármely területét vizsgálja, általában is, a vallástudomány. (Természetesen, ha tudományosan vizsgálódik, a teológia is objektív.)

Tehát ha létezik a vallással *belső nézőpontból* foglalkozó tudomány, a teológia, ugyanakkor létezik civil vallástudomány (jó ideje, és nagyon is létezik), amely a vallási jelenség egészével foglalkozik, mégpedig *külső nézőpontból*, a személyes érdekeltség felfüggesztésével, akkor lehet —már van is— civil liturgiatudomány. A szillogizmus egyszerű és hibátlan.

Akkor tehát a *Department of Liturgy, Center for Liturgy, Research Institute for Liturgy, Lehrstuhl für Liturgiewissenschaft, Institut für, mondjuk, traditionelle jüdische Liturgie* (van ilyen, rabbiszemináriumban) típusú intézmények világszerte megtalálhatók a tudományos felsőoktatásban és kutatásban? Igen megvannak, de ismereteinket nagyon sok „guglizással” ellenőrizve is azt mondhatom, hogy mindet egyetemek *teológiai karain* vagy hasonló intézményekben találjuk. Ha kiderülne, hogy mégis van kifejezetten liturgiatudományi tanszék vagy kutatócsoport valahol egy bölcsészkaron, akkor sincs szégyenkeznivalónk: lehet, hogy akkor nem vagyunk úttörők, de közvetlenül az úttörők nyomában járunk.

A magam részéről nem tartom kétségesnek, hogy jókora késéssel, de a patrisztikához hasonlóan alakul a liturgiatudomány sorsa is. Ahogyan nálunk Pécsen, Debrecenben vagy a CEU-n kiváló civil patrológusok oktatnak, kutatnak, disszertációkat vezetnek s papokkal-lelkészekkel nagy egyetértésben közösen konferenciáznak a Magyar Patrisztikai Társaság keretei között, sőt az Ókortudományi Társaság konferenciáin is komoly a jelenlétük, jó ideje így van ez világszerte. XVII–XVIII. századi egyházas filológiai alapokon jött létre a ma is nélkülözhetetlen Migne-féle latin, görög s keleti keresztény szövegkiadás-sorozat, e csodálatos alkotás, s a XIX. század során egyetemi tanszékek alapításával szilárdult meg a patrisztika tudománya anélkül, hogy a „civiliek” vaddisznók módjára földúlták volna az egyházatyák vetését. Ugyanígy *lehet*, részben már így is *van*, s még inkább így *lesz* a liturgiatudománnyal is: vélhetően egyre kevésbé a medievisztika vagy a középkori zene kutatása mögé bújtatva művelik egyetemek, akadémiák, kutatóintézetek.

Hogy tehát mit keresnek a liturgikus kutatások azon az ELTE-n, amelyet ugyan a római Anyaszentegyház bíborosa alapított (s ezt az egyetem tisztelettel vallja is), de évszázadok óta felekezetszemleges, sőt, civil tudományegyetem, amelynek egy ideje —sajnos— teológiai kara sincs, arra nem nehéz a válasz. Teljes joggal vannak itt a Karon. (Megjegyzem, javaslatomra két éve a kar, majd az egyetem tanácsa, illetve szenátusa ellenszavazat nélkül fogadta el fejlesztési koncepciója részeként a teológiai képzés integrálását, ha egyelőre még nem is körvonalazott formában. S ezt a szándékot a minisztérium is befogadta. Vannak ötleteim, sőt, van látomásom még akkor is, ha nem gondolom, hogy hivatali időm alatt megvalósul a teológiai intézet vagy kar, de remélem, hogy még életidőmben igen. Sietek örömmel leszögezni, hogy a vallástudományi képzés különböző fokozatainak bevezetése során az azokhoz szükséges intézményi kereteket az Ókortudományi Intézet, a Bölcsészettudományi Kar, majd az Egyetem tanácsai, szenátusa mindeddig ellenszavazat nélkül, szokatlan egyhangúsággal, de nem egykedvűséggel hagyták jóvá. Szinte minden döntésnél szokott lenni egy-két protest-szavazat, (csak úgy...!), de ezekben az ügyekben semmi ilyesmire nem volt példa. Jöjjön tehát az intézménytörténet! Elmondom, legalábbis vázolólok a kari liturgikus kutatások és oktatás előtörténetét és szervezett működésük rövid történetét.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karának számos szakján kezdettől fogva jelentős szerepe van a vallások, a vallási jelenség(ek) ismeretének. Ez természetes is, hiszen az ókori vagy a keleti kultúrák egészének, a középkornak, de különböző fokon az újkori vagy a mai társadalmaknak és történetüknek megértéséhez, nyelvük és irodalmuk értelmezéséhez elengedhetetlen az adott kultúrához tartozó vallás(ok) tanulmányozása. A vallástudománnyal különösen szoros kapcsolatban van továbbá a néprajz (kulturális antropológia), a filozófia, illetve részterületeik annak és ezeknek valamely közös halmaza (pl. népi vallásosság, rítuskutatás, vallásfilozófia), de a régészet vagy a művészettörténet is minduntalan olyan tárgyakat vizsgál, amelyek vallási-rituális vonatkozásúak. Ami a liturgikus ismereteket illeti, Voigt Vilmos professzor már a múlt rendszerben is rendszeresen hívott olyan egyházi szakembereket, magyarán papokat, lelkészeket, akik a néprajz szakosokat bevezették a hivatalos vagy a népi vallásosság alapismereteibe. A középkori művészettörténet vagy a régi magyar irodalom oktatása sem nélkülözhetett liturgiai ismereteket vagy azok némelyikét. Az egyetemhez kapcsolódnak Mezey László szerényen paleográfiának vagy kodikológiának „álcázott”, valójában a középkori egyházi kultúra egészére, s benne a liturgiára kifejezetten vonatkozó kurzusai és kutatásépítkezése is. A Görög Tanszéken Dimitriosz Hadzisz vagy Berki Feriz orthodox esperes bizantinológiai kurzusai betekintést adtak az orthodoxia világába —az előbbi bizantinológiai bevezetése 1974 őszi félévében, amikor óráját hallgattam, hazájába való visszatérése miatt megszakadt, de *A bizánci irodalom kistűkre szép áttekintést adott a bizánci egyházi költészetről is; a görög kommunista emigráns irodalmár megható bensőségességgel írt róla. Berki Feriz görög tanszéki óráiból ugyan kimaradtam, de akkoriban egy csapat diáktársammal együtt az orthodox liturgia vonzásába kerültünk, a Petőfi térre jártunk templomba, amiben komoly része volt a nemes arcú, szép hangú, egész lényében valami különleges más világról tanúskodó papnak, de a történeti és más tanszékeken is előfordult oktató, aki elkötelezett volt a bizánci-pravoszláv világ megismertetése iránt. Bár a dolog természeténél fogva indokolt lett volna a Latin Tanszéken a középkori latin irodalom rendszeres oktatása, talán éppen a szigorúbb ideológiai felügyelet miatt a középkori latin nyelv és ezzel együtt az egyházi kultúra oktatása nálunk csak nyomokban létezett. A magam példáján mondhatom: indexem szerint 1972 és 1977 közt (íjf.) Horváth János tanszékvezető professzor egy teljesen elfeledett tárgyú késő antik kurzusán kívül egy Carmina Burana-órán és Komor Ilona lidérces Erasmus-szövegolvasásain vehettem részt — pedig Horváth János kiváló medievista volt, kora középkori latin irodalmunk stilsztikájának eddigi egyetlen összefoglalója; valamint a tanszékhez affiliálva működött az Ókortudományi Kutatócsoport s annak keretében a magyarországi középkori latin szótárt szerkesztő munkacsoport, ahol aztán 1977-től 17 évre állást kaptam. A nyolcvanas években már nagyobb számban előfordultak középkoros órák; megbízott előadóként tartott Prudentius-órámmal indult a liturgikus költészet *valamiféle* bevezetése a kari oktatásba.*

A rendszerváltás valódi fordulatot hozott. A Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék keretében az 1993/94-es tanévtől kezdve kísérletképpen elindult a középlatin rendszeres oktatása a megelőző években egyre inkább rendszeresedő ilyen tárgyú speciálkollégiumok egyberendezésével és kiegészítésével. Az eleinte tervezett „B minor” szak helyett azonban csupán egy (viszont később nagyon hasznosnak bizonyult) középkori latin filológiai program indítására nyílt lehetőség. A programot első szigorlatukat letett latin és/vagy görög szakos hallgatók vehették föl. A redukált tanegységlista kidolgozásába a Szótár munkatársaként, a Református Theologiai Akadémia akkori görög–latin lektoraként és akkor már kései zeneakadémista diákként jó magamat is bevonta a tanszék. Feladatom volt, ha jól emlékszem, a latin Biblia és liturgikus szövegek oktatása (párhuzamosan hasonlóan oktattam a reformátusoknál is), továbbá a patrisztikus és középkori homiletikai szövegeké, valamint a késő ókori és középkori latin vallásos költészeté. Adamik Tamás, Bollók János és Kapitánffy István bölcs döntése (és nyilván a tanszékek más vezetőinek egyetértése) alapján a 90-es évek jelentős összegű felsőoktatási támogatása, a FEFA-pályázat révén sikerült komoly mennyiségű patrisztikus és középkori szövegkiadást és más alapműveket beszerezni: a görög és latin *Migne*-t, a *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis* és a *Sources Chrétiennes* sok-sok kötetét, antik és keresztény s középkortudományi enciklopédiákat, segédkönyvtári sorozatot.

Erre a fejlesztésre építve és a két ciklusban végbement középkoros program sikere alapján Adamik Tamás tanszékvezető megbízott azzal, hogy egy oktatásfejlesztési —sőt, talán szakfejlesztési— program keretében dolgozzam ki egy teljes közép- és újlatin filológia B szak (tehát latin szakra épülő, ezért csak belülről fölvehető, de teljes képzési idejű szak) tanegységlistáját és a tanegységek leírását. Ha jól számolom (mert sajnos csak a fogalmazvány van meg, és a dátumot egyelőre nem találom) 1997-ben lehetett ez, mindenesetre akkortájt, amikor egy válságos politikai ügy (a Hegedűs Lóránt-affér) miatt távoznom kellett kedves református teológiámról, s megélhetésem állandó részét a zeneakadémiai doktori ösztöndíj biztosította. Mindenesetre talán ezért is róttam volna magamra 17 tanegységet, míg a tanszékre és külső előadókra csak 23-at. Ám ez nem volt magánakció: egy tanszéki jegyzőkönyv mutatja: amikor később, már tanszéki oktatóként Borzsák István professzor fölírta, hogy túl sok nem klasszikus órát tartok, Adamik Tamás megvédett: kifejezetten azért hívott a tanszékre, hogy a középlatin oktatását biztosítsam... Az ambiciózus szakalapítási dokumentumban liturgikus szövegek négy tanegysége, aztán hagiográfiai, homiletikai, patrisztikus és középkori teológiai írások szövegolvasásai mellett egy „Liturgika és liturgiátörténet” tanegység is kifejezetten szerepelt. Ez tehát megvalósulatlanul is a kiindulópont a mához.

A szakalapítás ugyanis már a minisztériumi akkreditáció elindulása előtt, kifejezetten más intézmények ellenérdekeltsége miatt elakadt. Kimondom világosan: neolatin, vagyis ún. „humanista” latin irányból. Az egyetem mégis megszavazta az akkreditáció elindítását, de egy beadványom szerint (2001),

KÖZÉP- ÉS ÚJKORI LATIN FILOLÓGIA SZAK

felvételenek körülményei: B

lathányves

nem tanárképes

képzési ideje: min. 6(8), max. 10(12) félév

A szakon megszerezhető végzettség megnevezése: közép- és újkori latin filológia

Az akadémiai minősítést a KL-199, -299, -399, -400 és -401 tanegységekre szerzett érdemjegyek száma alapján adja.

Szakgazda: *Latin Nyelv- és Irodalom Intézet* =35 =

TANEGYSÉGLISTA

kód	a tanegység neve	te. faja	het óra	előfeltétel
-----	------------------	----------	---------	-------------

Alapozó képzési szakasz

Meggyeznek a latin szak első évével.

Bevezető képzési szakasz (15 te. 24 óra)

KL-101 Bevezetés a középkortudományba

KL-110 A vulgáris latin nyelv

KL-111 A középkori latin nyelv sajátosságai

KL-121 Az egyetemes középkori latin irodalom története I.

KL-122 Az egyetemes középkori latin irodalom története II.

KL-124 Liturgia és liturgiátörténet a későközépkorig

KL-125 Bevezetés a diplomatiába

KL-131 Szövegolvasás: A latin Biblia I.

KL-132 Szövegolvasás: A latin Biblia II.

KL-133 Szövegolvasás: Liturgikus szövegek I. (Missale)

KL-134 Szövegolvasás: Liturgikus szövegek II. (Breviárium)

KL-137 Szövegolvasás: Oklevelek

KL-140 Kodikológia–paleográfia–paleontípiá I.

KL-141 Kodikológia–paleográfia–paleontípiá II.

KL-199 I. szigorlat

KL-203 Az egyetemes középkori latin irodalom története III.

KL-204 Az egyetemes középkori latin irodalom története IV.

KL-205 A középkor és a koranenszázsz világtörténelmi története⁸

KL-206 A magyarországi középkori latin irodalom története (csak vizsga) K

KL-210 Középkori és koratijori egyetemes történelem⁹KL-211 Középkori és koratijori magyar történelem¹⁰

KL-220 A latin, a görög és a muszlim világ kapcsolatai a középkorban

KL-230 Textológia

KL-241 Szövegolvasás: Középkori történetek I. (egyetemes)

KL-242 Szövegolvasás: Középkori történetek II. (magyarországi)

KL-243 Szövegolvasás: Liturgikus költészet I. (egyetemes)

KL-244 Szövegolvasás: Liturgikus költészet II. (magyarországi)

KL-245 Szövegolvasás: Hagyományi irodalom I. (egyetemes)

KL-246 Szövegolvasás: Hagyományi irodalom II. (magyarországi)

KL-247 Szövegolvasás: Homiletikai irodalom (egyet. és magyarországi)

KL-248 Szövegolvasás: Világi költészet (egyetemes és magyarországi)

KL-250 Textológia (szeminárium)

KL-299 II. szigorlat (irodalomtörténet és szövegolvasás)

Szakképzési szakasz (16 te. 20 óra)

KL-300 Középkori zene

KL-301 Középkori régészet, művésztörténet, ikonográfia

KL-310 Szövegolvasás: Patrisztikus és középkori teológiai írások

KL-311 Szövegolvasás: Középkori jogi és államtudományi szövegek

KL-312 Szövegolvasás: Középkori filozófiai szövegek

KL-313 Szövegolvasás: Humanista latin próza

KL-314 Szövegolvasás: Humanista latin próza

KL-315 Szövegolvasás: Humanista latin próza

KL-316 Szövegolvasás: Újkor magyarországi latin történetírás

KL-317 Szövegolvasás: Újkor magyarországi latin költészet

KL-318 Középkori zeneelmélet, zeneesztétikai írások és paleográfia

KL-350 Műhelyszeminárium I. (szakdolgozati szeminárium)¹¹

KL-351 Műhelyszeminárium II. (szakdolgozati szeminárium)

KL-399 Lexikográfiai szakmai gyakorlat¹²

KL-400 Szakdolgozat

KL-401 Szakvizsga

Befejezési diploma

49 te. 66 óra

¹¹ Csoportmunkával végzendő projektum, egyben szakdolgozati szeminárium a IV. évfolyam számára; a III. évfolyamosoknak ajánlott.¹² Elsősorban a Magyarországi Középkori Lathányves Szótárban illetve annak utódában, elvégezhető nyáron is.

amely nemrég akadt a kezembe, végül is A-szakként, amit teljesen abszurdnak, életidegennek tartottam. A külső fenyegetés (!) és a belső értetlenség miatt én magam sem szorgalmaztam a szakalapítást: jó két évig halogattam az átdolgozást, míg a kreditrendelet 2000-es évek eleji megjelenése, valamint az „elszaporodott” szakok elleni oktatási kormányzati támadások miatt már gondolni sem lehetett a közép- és újlatin szak bármilyen formában való indítására.

A 2003 és 2006 közé eső oktatási dékánhelyettesi megbízatásom nagy részét kitöltötte a bolognai reform bölcsészrendszerének kidolgozása: az egyetemek közötti egyeztetés, továbbá a kari tanegységlisták rendkívül rövid idő alatt való kidolgozásának koordinálása. A BA/MA-rendszer elmosta, illetve pár évig még kifutó rendszerben működtette a középlatin programot, amely iránt végül az érdeklődés is jelentősen megcsappant a hallgatói tudásszint egyidejű rohamos süllyedésével. Jó magam sikerrel ellenálltam annak, hogy a latin BA-maior mellett egy középlatin minor létrehozásával a hallgatókat teljes egészében a latin nyelv és a tanszék keretében tartsuk. Azt hiszem, helyes döntés volt, mert az új rendszerben már a hallgatók jelentős, néha nagyobb része teljesen latintudás nélkül jött az egyetemre, s miközben a klasszikus nyelvi alapokat megszerezniük is igen nehéz, sokszor sikertelen feladat, közben egy még inkább zavarba ejtő nyelvi változatot eredményesen tanulni lényegében lehetetlen. Más egyetemek ellenben mégiscsak elfogadtattak egy neolatin minor szakirányt a magyar alapszak mellé; úgy tudom, ezt csak Szegeden vezették be. Azóta az ellentétek föl nem szítása érdekében hallgatunk e kísérletről.

Viszont a közép- és újlatin filológia valamiképpen megmentését továbbra is fontosnak tartottam, és pedíg nem az alapképzés, hanem a mesterképzés keretei között. Erre két, egymást csak részben fedő változatot dolgoztam ki. Az egyik a klasszika-filológia mesterszakon belüli latin és ógörög szakirány mellett „antik örökség” szakirány. Ez nem más, mint a hajdan tervezett filológiai (B) szak kétharmadát jelentő képzés. Természetesen ebben nem csak liturgikus tárgyú patrisztikus és középkori szövegek szerepelnek, hanem liturgia-történet és általános liturgika is. Erre az MA-szakirányra a tizenegy éve bevezetett „Bologna” első évfolyamából hárman jelentkeztek, és eredményesen el is végezték. Kettő közülük használják is a megszerzett tudást: a Bél Mátyás-összkiadás munkatársaiként Tóth Gergely, volt kiváló latinista hallgatónk mellett. Ötéves kimaradás után most egy hallgató vállalkozott a szakra, természetesen a neki meghirdetett órákat igyekszünk másoknak is „eladni”. De sajnos, van év, amikor a „sima” latin MA-szakirányra sem jelentkeznek, különösen amióta az osztatlan tanárképzés —mint rendszeridegen jelenség— újra-bevezetése szétrombolta lassan megszilárduló „bolognai” képzési rendszert, amely egyértelműen a középkori oktatási rendszer egyenes ági leszármazottja s amelyet az angol-amerikai és a katolikus teológiai képzés híven megőrzött. A filológiai képzés mint lehetőség tehát valamelyest megmaradt karunkon. Bár csak nagyobb számban vállalnák tehetséges, a középkor megismerése iránt elkötelezett diákok!

A másik változat, egy önálló medievisztika MA-szak megalapítása a Magyar Akkreditációs Bizottságnál elvérzett. Nagy pofont kaptunk, kaptam személyesen is. Ez a medievisztika szak átfogó, de moduláris fölépítése miatt többféle hangsúlyra lehetőséget adó képzés lett volna. S végre a karon ennek keretében együttműködhetett volna a középlatin filológus, a bizantinológus, a középkortörténész, a régész, a román és gótikus művészet szakembere, a régi magyar irodalom és nyelv kutatója, beleértve az ún. reneszánszét is, a középkoros germanista, romanista, szlavista, a paleográfus-kodikológus, turkológus, a skolasztikus filozófus. Fölépülhetett volna köréje a magyar középkortudomány társasággá szervezett (vagy a hajdani munkabizottsághoz hasonló) intézménye. És nyilván sejtik, hogy a középkori liturgia bemutatása az egyik központi elem lett volna. Máig megvan a MAB (Magyar Akkreditációs Bizottság) felkérésére készült öt szakvélemény, melyek közül négy feltétel nélkül támogató, az intézményileg jól azonosítható történész szakvélemény viszont lapidáris egyszerűséggel jelentette ki: medievisztika nem létezik, csak középkori történettudomány. S a MAB összefoglaló, elutasító szakvéleménye ezt az egyetlen véleményt túlkölte tovább. Támogatást kapott ugyanakkor az ún. reneszánsz mesterszak (számos jó latinos hallgatónkat szíva el), a bizantinológia, amely nálunk el sem indult, de máshol is befulladt, és virágzik, persze, nem sajnálom tőle, a középkori történelem MA-szak. A többiek valahogy beépültek a francia, olasz, német, stb. mesterszakokba. Már amikor van rájuk érdeklődő...

A kísérlet elvetélt, amit máig nehezen dolgozok fel, de váratlan kiút nyílt meg. Több intézet és tanszék összefogásával a „bolognai” oktatási rendszerben kiépült és sikeresen működik az önálló vallástudományi oktatás. Kelemen János, a Filozófia Intézet akkori intézetigazgatója, és oktatási helyettese, Bodnár István hathatós támogatásával 2006-tól megindult, a karon új kezdeményezésként, a vallástudományi alapképzés BA minor formában. (A tanegységlistát egy vasárnap délután, Geréby György filozófussal, a szentendrei szerb orthodox templomból liturgiáról hazajövet, otthonában alkottuk meg.) Azt, hogy főszak is legyen, elvetettük. Míg ez egy használhatatlan diplomát adott volna, amelyből szinte csak az MA-ra lehetett volna továbblépni, a minor igen népszerű kiegészítésnek bizonyul latinos és hebraista, művészettörténész és történész, könyvtáros és régész, magyaros és filozófus, skandinávista és szlavista hallgatóknak és sok másnak. Egyes órákat látogattak matematikus vagy pedagógia főszakos diákok, és ha nem lenne oly csökkent a társadalomtudósok képzése, hogy nem enged minorokat, többen jöttek volna onnan is. Az egyik legnépszerűbb óra saját innovációnk lett: a liturgikus terepgyakorlat, amelyen száznál biztosan több hallgató figyelte meg a különböző keresztény és zsidó felekezetek erősen vagy alig liturgikus szemléletét a csatka cigánybúcsútól kezdve a bolgár orthodox, tradicionális és új rítusú katolikus, református, evangélikus, baptista és adventista istentiszteleteken át a haszid vagy reformzsidóig vagy az unitáriusig. Van, aki pedig általános vallástudományi alapozású liturgiatudományi órák révén került Földváry Miklóssal kapcsolatba.

A sikeres képzésre 2010-ben hirtelen többen próbáltak „rárepülni”, s akkor Dezső Tamás dékán fölkért egy tág látóhatárú, semleges vallástudományi képzés teljes vertikumának kialakítására. Megindult a mesterképzés kialakítása az adott akkreditációs keretek között, s a Kar (és ezzel az Egyetem) alapítása 375. évfordulójának alkalmából rendezett ünnepségsorozatban 2010 novemberében igen eredményes konferenciát szerveztünk „A liturgikus gondolkodás alakzatai Pázmány Péter korában — Ritualia I.” címmel. A katolikus, protestáns és szombatos témákat felsorakoztató, emlékezetes tudományos eseményt megnyitó beszédében a dékán az első látásra meglepőnek tűnő témáról szólva kiemelte, hogy a „jezsuita” korszak is egyértelműen az Egyetem önazonosságához kell tartozzék. A konferencia nem a kampuszon zárult le, hanem az egyetemi templomban tartott hagyományos, Pázmány korában érvényes latin rítus szerint tartott latin misével, az egyetem hallgatóinak és alumnusainak gregorián énekes és orgonás szolgálatával, valamint az asszisztenciában való közreműködésével. 2011-től meg is indult, és azóta folyamatosan elegendő számú hallgatóval működik a mesterképzés (MA), 2016 szeptemberétől pedig megkezdődött a PhD-képzés is a Filozófiatudományi Doktoriskola Vallástudományi doktori oktatási programjában. Mindezek szervezését és vezetését a Kar továbbra sem külön, e célra létrehozott intézetre vagy (intézeti) tanszékre bízta, hanem az adott helyeken folyó ilyen irányú munkát —az akkori vallástudományi szak- és szakirányfelelősök összehangolt önállóságának meghagyásával— egy, a dékán felügyelete alatt álló oktatási–kutatási–szolgáltató szervezeti egységbe, a Vallástudományi Központba integrálta, amely a különböző intézetekben s tanszékeken folyó vallástudományi oktatás és kutatás szükséges mértékű koordinálására, szervezésére és eredményeiknek a Karon, az Egyetemen és azon kívül való megismertetésére volt hívatott, mígnem Borsodi Csaba mb. dékánsága alatt az Egyetem a CCLVI/2017. (XI. 13.) Szen. sz. határozatával —Borhy László rektor támogató hozzászólására 39 igen szavazattal, ellenszavazat és tartózkodás nélkül— létrehozta a Központ mellett, annak funkciói részlegesen érintetlenül hagyásával a Vallástudományi Tanszéket, s a Kar a Latin Tanszékről oda rendelte Földváry Miklós Istvánt, a Központ állományából pedig Vér Ádám tudományos munkatársat, az oldallagos vezetést pedig Déri Balázssra, vagyis rám bízta másfél évre, míg elérem a 65 éves korhatárt. A szakok és képzések munkájában kezdettől fogva a kar számos oktatója vesz részt, mindenekelőtt Kósa Gábor sinológus, vallástörténész.

Mind a vallástudományi oktatás és kutatás, mind a Vallástudományi Központ és az új Tanszék egy világnézetileg semleges egyetem keretei között működik, s a vallások és a vallásos ember, a vallási kultúra iránti tisztelet, megértés, tolerancia, a tárgyilagos és empatikus tudományos vizsgálat és az eredmények szakszerű, kiegyensúlyozott bemutatása elvi alapjain áll, de különös tisztelettel tekint az Egyetemalapító Pázmány Péter személyére és az alapítás (vagyis a jezsuita egyetem) körülményeire. A vallástudomány, a középkortudomány és a középkori latin filológia mátrixában megszületett kari liturgiatudományi ku-

tatás, majd képzés tehát abból a meggyőződésből született, hogy a latin liturgia „a középkori és a kora újkori európai művelődés kiemelkedő fontosságú területe.” Idézem a Földváry fogalmazta küldetésnyilatkozatból: a liturgia „forrásainak történeti, összehasonlító és elméleti igényű feltárása, elemzése egyre inkább része a világi tudományos és felsőoktatási műhelyek érdeklődésének. Magyarországon régebben, amíg a kedvezőtlen politikai körülmények miatt az egyházi kultúra interdiszciplináris vizsgálata nem volt nyíltan vállalható, a zene- és néprajztudomány, a kodikológia és a régi magyar irodalomtörténet foglalkozott az anyag egyes részterületeivel, de ma már természetesebbnek és termékenyebbnek bizonyul egy, mindezeket egységes szemléleti és módszertani keretben összefogó tudományszak megalapozása.” Hozzáteszem: megbecsüléssel támaszkodva a téma nemzetközileg is elismert magyar kutatóinak, legelsősorban Rajeczky Benjaminsnak, Radó Polikárpnak, egyetemünk professzorának, Mezey Lászlónak, karunk címzetes egyetemi tanárának és Dobszay Lászlónak, karunk alumnusának örökségére.

Az eleinte egy- (vagy másfél) személyes, nem hivatalos liturgiátörténeti kutatócsoport életképességét mutatja, hogy 2003 óta folyamatos pályázati támogatásban részesül, publikációs tevékenysége kiemelkedő, újabb pedíg a téma valószínűleg világviszonylatban is legjelentősebb digitális gyűjteményét és adatbázisát alakította ki. A csoport 2013 októberétől a tavalyi évig egy nagy összegű OTKA-támogatással működött; az itt folyt tevékenység nagyságrendjét érzékelteti, hogy a két és félállásnyi foglalkoztatást lehetővé tevő anyagi kerethez képest hat személy volt alkalmazásban, és a munkához további hallgatók és külsős önkéntesek csatlakoztak. 2015-ben az ELTE BTK Kari Tanácsa azzal ismerte el a kutatócsoportban folyó munka jelentőségét és az egyetem életébe való beágyazottságát, hogy Dezső Tamás dékán előterjesztését egyhangúlag megszavazva, a kari Szervezeti és Működési Rend I. számú mellékletének módosításával hivatalosan is létrehozta a Liturgiátörténeti Kutatócsoportot. A döntést az egyetem szenátusa is hasonló egyetértéssel hagyta jóvá. A kutatócsoport létrehozása tehát egy már meglévő és sikeresen működő szakmai műhelyt ismert el az egyetem tudományos közössége részének, erősítette meg az ott dolgozók önazonosságát, munkamorálját, s elősegítette ezzel, hogy tevékenységüket a nyilvánosság felé hatékonyabban jelenítsék meg.

Eltávozott, de halhatatlan tanáraitól (e tekintetben mindenekelőtt Harmatta Jánostól, Szilágyi János Györgytől és Dobszay Lászlótól) azt tanultam, hogy hűséggel és szeretettel, illetve sokszor ravaszul képviselt tudományunk eredményeinek megerősítésére intézményeket kell alapítani, a meglévőket nehéz időkben is, akár alacsonyabb szinten is, fönnt kell tartani. Csak alapítani, megtartani, meg nem szüntetni! Ezt várom el tanítványaimtól és tanítványaim tanítványaitól, s idővel egyre hátrább húzódva is igyekszem ebben őket hathatósan támogatni.

Most be is fejezem, mert a végén még elérzékenyülök.